

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻՆ

Isabelle Augn, Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade: Politique religieuse et reconquise en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081-1185, Paris, 2007, p. 417.

Իզաբել Օժե, Բյուզանդացիները, հայերը և ֆրանկները խաչակրության դարաշրջանում. եկեղեցական քաղաքականությունը և Արևելքի նվաճումը Կոմենենոսների հարստության օրոք 1081-1185, Փարիզ, 2007, էջ 417.

Ֆրանսիայի Գրքի Ազգային կենտրոնի և Մոնպելիե Գ համալսարանի մրցանակով հրապարակվել է Մոնպելիե Գ - Պոլ Վալերի համալսարանի պրոֆ. Իզաբել Օժեի «Բյուզանդացիները, հայերը և խաչակիրները. Կրոնական քաղաքականությունը և Արևելքի վերանվաճումը Կոմենենոսների հարստության ներքո 1081-1185 թթ.» դիսերտացիոն-մենագրությունը: Աշխատանքի սկզբում հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում իր ուսուցիչ, Մոնպելիե Գ համալսարանի պրոֆ. Ժ. Դեդեյանին և աշխատանքի գրմանը նպաստած մասնագետներին: Առաջաբանում (էջ 7-10) Ժ. Դեդեյանն անդրադառնում է Իզաբել Օժեի գիտական ուղուն, ներկայացնում է աշխատանքի գրման հիմնական ուղղությունները, որոնցով հեղինակը նորություն է բերում Մերձավոր Արևելքի ԺԲ դարի եկեղեցաքաղաքական իրադարձության հետազոտությանը:

Բուն աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից (էջ 11-52), երեք գլուխներից, ընդհանուր ամփոփումից և երկու հավելվածից:

Ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության ԺԱ դ. երկրորդ կեսի արևելյան քաղաքականությանը, որն անմիջականորեն բխվում էր Սելջուկյան կայսրության և նրա նվաճումների հետ, Մանազկերտի ճակատամարտի (1071 թ.) նշանակությանը: Անդրադառնալով Ալեքս Ա Կոմենենոսի քաղաքականությանը՝ հեղինակը քննարկում է Հովհաննես և Մանուել Կոմենենոսների Արևելյան քաղաքականությունը, Իկոնիայի և Դանիշմանյան պետությունների նկատմամբ նրանց վարած քաղաքականությունը, Մակեդոնյան հարստության Արևելյան քաղաքականության արտացոլքը Բյուզանդական հարուստ մատենագրության մեջ: Հեղինակն անդրադառնում է Առաջին երեք Կոմենենոս կայսրերի դարաշրջանում Բյուզանդական Արևելքի սահմանային գոտում ազգային փոքրամասնությունների՝ հայկական և հակոբիկ-ասորական ազգաբնակչության կատարած դերին: Խոսելով հայկական ազգաբնակչության Բուն հայրենիքից արտագաղթի մասին, հեղինակն հետևելով Ժերար Դեդեյանին, մատնանշում է երեք հիմնական պատճառ. 1. «Ֆեոդալականացում», 2. թուրքական ներխուժումները և 3. Բյուզանդիայի քաղաքականությունը: Փոքր Ասիայում Բյուզանդական կայսրության նման քաղաքականության առաջին ծիծեռնակ է համարում Մելիաս գորավարին, որը

Լիկանդոս բանակաթեմում ամրապնդում էր Արևելահռոմեական կայսրության դիրքերը¹:

Ժ-ԺԱ դարերում դեպի Կապադովկիա միտված այդ արտագաղթի վերջնական բնակատեղի է դառնում Կիլիկիան, ուր ԺԲ դարի ընթացքում ստեղծվում է հայկական պետականություն: Այնուհետև հեղինակն առանձին-առանձին անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության Արևելքի սահմանային գոտում բնակվող փոքրամասնությունների՝ հայ և ասորի ազգաբնակչության հակաքաղկեդոնական ուղղվածությանը, որը հակադրվում էր բյուզանդական կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսությանը սկսած Ե դարի վերջերից, նույնացնելով Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանությունը նեստորականության հետ: Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հակամարտությունը դավանաբանության և ծեսի ասպարեզում արտացոլված է «Գիրք թղթոցում», ուր արտահայտված է Քաղկեդոնի նկատմամբ Հայոց Եկեղեցու անհանդուրժողականությունը, ասորաբյուզանդական եկեղեցական հակամարտությանը, որին մանրամասն անդրադառնում է ԺԲ դարի մատենագիր Միքայել Ասորին: Միջեկեղեցական այս տարաձայնությունները օգտագործվում էին տարածաշրջանի ոչ քրիստոնյա ուժերի՝ սկզբում Մասանյան Պարսկաստանի, ապա՝ Արաբական խալիֆաթի և Սելջուկյան սուլթանության կողմից², որոնք փորձում էին իրենց քաղաքական շահերի տեսանկյունից Քրիստոնյա Արևելքի եկեղեցական կազմակերպությունները հակադրել Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը՝ նպաստելով նշված փոքրամասնությունների եկեղեցական նվիրապետական համակարգերի կայունացմանը: Ի տարբերություն հակաքրիստոնեական այդ ուժերի քաղաքականության, Բյուզանդական կայսրությունը հատկապես Մակեդոնական կայսրերի իշխանության դարաշրջանում (Թ-ԺԱ դդ.) փորձում էր միավորել արևելքի քրիստոնյաների ուժերը ընդդեմ Արաբական խալիֆաթի՝ փորձելով եկեղեցական բանակցությունների միջոցով մեղմել ծիսադավանական հակասությունները: Այդ քաղաքականությունը համահունչ էր Բագրատունիների ծրագրերին, որոնք փորձում էին իրենց իշխանության ներքո միավորել Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին, միասնական հակահարված տալու համար արաբական տիրապետությանը: Այդ քաղաքական կուրսի դրսևորումներից էր հայկական ռազմական ուժերի լայն մասնակցությունը Արաբական խալիֆաթի դեմ սանձազերծված պատերազմում՝ բյուզանդական դրոշի ներքո: Ի. Օմեն երկու փուլի է բաժանում այդ քաղաքականությունը. առաջին փուլում բյուզանդացիները փորձում են ներգրավել իրենց դաշնակիցներին արաբների դեմ մղվող պատերազմում, իսկ երկրորդում՝ նվաճել քրիստոնյա պետական միավորումների տարածքները: Այդ քաղաքականությունն ակնհայտ է դառնում Բարսեղ Բ Բուլղա-

¹ Այդ մասին տե՛ս G. Dndnryan, Mleh le Grand; stratŕge de Lykandos. – REArm NS 15, 1981, p. 73-102:

² Մասանյան Պարսկաստանի և Արաբական խալիֆաթի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության քաղաքական հակամարտության ոլորտում Հայոց և Հակոբիկ Ասորական Եկեղեցու դիրքորոշումը պարզաբանելու համար հեղինակը հիմնվում է Ն. Գարսոյանի, Ժ.-Պ. Մահեի և Ե. Հոնիգմանի աշխատություններին (N. Garsoïan, et J.-P. Mahé, Des Parthes au califat, quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne [Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, collège de France, monographies 10], Paris, 1997; N. Garsoïan, L'Eglise arménienne et le grande schisme d'Orient [CSCO 574, subsidia 100], Louvain, 1999; Histoire du christianisme, t. III, Les Eglise d'Orient et Occident (432-610), Paris, 1998, p. 1125-1167; t. IV, Evêques, moines et empereurs (610-1054), Paris, 1993, p. 457-647; E. Honigmann, Le couvent de Barsauma et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie, Louvain, 1997):

րասպանի իշխանության տարիներին: Հայոց Եկեղեցին և Բագրատունիների ստեղծած պետությունը սկսեցին ավելի շրջահայաց քաղաքականություն վարել, երբ հայտնի դարձավ, որ Բյուզանդական կայսրությունը նպատակ է հետապնդում նվաճել ողջ Հայաստանը: Դավանանքի դերն այդ իրադարձություններում ակնհայտ էր, քանի որ բյուզանդական կողմը շեշտը դնում էր քաղկեդոնական ազգաբնակչության բարյացկամ վերաբերմունքի վրա, որը հեշտացնում էր Կովկասի «ազատագրման» բյուզանդական ծրագիրը³:

Հեղինակն ուշադրություն է հրավիրում ողջ Քրիստոնյա Արևելքում Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության այն հանգամանքի վրա, որ հիմնվելով Արաբական խալիֆայի տիրապետության ներքո գտնվող Մեկկիտ Եկեղեցու նվիրապետական կառույցների վրա՝ փորձում է այն դարձնել իր գործիքը տարածաշրջանում իր տիրապետությունը հաստատելու համար: Իրադրությունն ավելի է բարդանում, երբ առաջին խաչակրաց ռազմարշավից հետո արևելքում հաստատվում է նաև Կաթոլիկ Եկեղեցին, որը փորձում էր օգտագործել ընդդեմ բյուզանդական կայսրության Քրիստոնյա Արևելքի բոլոր քրիստոնեական համայնքների հակասությունները, որոնք խմորվել էին դարերի ընթացքում: Այստեղ, իհարկե, կարելի էր խուսափել Քրիստոնյա Արևելքի որոշ Եկեղեցիների տրվող «միաբնակ» տերմինից և դրա փոխարեն օգտագործել հակաքաղկեդոնական եզրը:

Ներածության երկրորդ մասում Իզաբել Օմեն անդրադառնում է թեմայի առումով իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների արժևորմանը: Հետևելով Ֆ. Շալանդոնի, Պ. Մագդալինոյի և Կլ. Կաենի աշխատություններին՝ հեղինակը ներկայացնում է թեմային վերաբերող պատմական սկզբնաղբյուրները ըստ լեզուների՝ ներկայացնելով յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրը ներկայացնող պատմաաղբյուրագիտական հետազոտությունները: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների բաժնում ներկայացված են Աննա Կոմնենեի, Հովհաննես Կիննամոսի, Նիկետաս Խոնիատեսի պատմագրական երկերը, Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիների մասին պատմող Նիկեփոր Վրիենոսի և Հովհաննես Ջոնարասի աշխատությունները, Հովհաննես Կոմնենոսի՝ արևելյան ռազմարշավների մասին պատմող, Միքայել Իտալիկոսի, Նիկեփոր Բասիլակեսի և Թեոդոր Պրոդրոմոսի չափածո ներբողյանները, Հովհաննես Ցեցեսի, Թեոֆիլակտ Ախրիդացու, Եվստաթեոս Թեսալոնիկցու, Եվթիմե Մալակեսի և Նիկոլաս Մետոնի ճառերն ու մատենագրական այլ ժանրի երկերը, Կոնստանդին Մանասեի դեսպանագնացությունը և Հովհաննես Փոկասի ուխտագնացությունը Երուսաղեմ, Թեոդոսիոս Գուդելիսի հեղինակած Ղևոնդ Երուսաղեմացու վարքը, կայսերական և պատրիարքական նոտարատներից դուրս եկած վավերագրերը, պահպանված կնիքները: Լատիներենով գրված սկզբնաղբյուրներից անդրադառնում է առաջին երեք խաչակրությունների պատմությունը տեղում ներկայացնող պատմագիրներին (Անանուն, Ռայմոնդ Ագիլեցի, Ֆուշե Շարտրացի, Տուլեբոդ, Ռաուլ Կաենցի, Ալբերտ Այքսեցի, Եվդ Դոյ, Վիլհելմ Մուրացի), շեշտը դնելով Բյուզանդական կայսրության և Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաների հետ լատին պետությունների փոխհարաբերու-

³ Այս դարաշրջանի Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության խնդիրների արծարծման համար հեղինակը դիմում է Պ. Խարանիսի, Հր. Բարթիկյանի, Ժ. Դագրոնի և Վ. Արուստյունովա-Ֆիդանյանի աշխատություններին:

յունների վրա: Ապա անդրադառնում է Եվրոպայից դեպքերին հետևող հեղինակներին (Օդերիկ Վիտալ, Հակոբ Վիտրի, Օտտոն Ֆրենզինգցի), ուխտագնացների նկարագրություններին (Թեոդորիկ), եկեղեցական վավերագրերին ու հատկապես թղթերին, որոնք հրապարակված են Մինեյի «Patrologia Latine» շարքում և Մերձավոր Արևելքի լատին պետությունների ու կրոնական կազմակերպությունների վավերագրերը ներկայացնող հրապարակումներում:

Հայկական սկզբնաղբյուրներից Իզաբել Օմեն անդրադառնում է ԺԲ դ. հեղինակներ Մատթեոս Ուռհայեցու և Գրիգոր Երեցի Տարեգրություններին, Սամվել Անեցու Ժամանակագրությանը, ԺԳ դարի պատմագիրներ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերին, Սմբատ Սպարապետի Տարեգրությանը, Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տղայի նամակագրությանն ու նրանց չափածո երկերին, Ներսես Լամբրոնացու մատենագրական ժառանգությանը, անդրադառնում է նաև դարաշրջանի պատմությանն անդրադարձած հիշատակարաններին: Ասորական սկզբնաղբյուրների մեջ հեղինակն հատուկ անդրադառնում է Միքայել Ասորու և Բար Եբրեուսի Ժամանակագրությանը, 1234 թ. Անանունի Ժամանակագրական երկին: Արաբական սկզբնաղբյուրներից հեղինակն անդրադառնում է Իբն ալ-Քալանիսիի, Մուկդիտ Ուսամայի, Իբն ալ-Ասիրի, Աբու Շամայի, Իբն Շադադի պատմական երկերին, որոնք ներկայացնում են ԺԲ դարի պատմությունը և տարածաշրջանի աշխարհագրությունը:

Բուն հետազոտությունը բաղկացած է երեք մասից, ընդհանուր եզրակացություններից, երկու հավելվածից, օգտագործված գրականության, անձնանունների ու տեղանունների ցանկերից:

Առաջին մասն անվանված է «Հունական Եկեղեցին դժվարին կացության մեջ»: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է թյուրքերի, ապա լատինների մուտքը տարածաշրջան և դրանց հետևանքները Հույն Եկեղեցու վրա՝ մատնանշելով, որ մինչ այդ իրադարձությունները Մակեդոնական հարստության կայսրերի ռազմարշավների հետևանքով փոխվել էր տարածաշրջանի, հատկապես Անատոլիայի⁴ էթնոգավանական իրադրությունը, քանի որ բյուզանդացիները տարածաշրջանում էին բնակեցրել մեծ քանակությամբ հայեր և ասորիներ: Հիմնվելով Մատթեոս Ուռհայեցու և Աննա Կոմնենեի հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ Իզաբել Օմեն ցույց է տալիս, որ թյուրք-սելջուկյան ռազմարշավներից հետո Բյուզանդական Արևելքում կատարվում են շրջադարձային փոփոխություններ, տարածաշրջանն (Սև ծովի հարավ, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Հյուսիսային Ասորիք) իրենց ձեռքում պահելու համար կայսրերը այն բնակեցնում են հայերով և ասորիներով: Մյուս կողմից էլ Սելջուկների ճնշումների հետևանքով, ԺԱ-ԺԲ դդ. մեծ թվով քրիստոնյաներ ընդունում են մահմեդականություն (բերվում է դանիշմանյանների օրինակը): Միաժամանակ նշված տարածքներում բավական թուլանում է Բյուզանդական Եկեղեցին, նվաճված տարածքների և Փոքր Ասիայի բարձր հոգևորականությունը (շուրջ 45 մետրոպոլիտ, 10 արքեպիսկոպոս և 400 եպիսկոպոս) ավելի հաճախ սկսում է բնակություն հաստատել մայրաքաղաքում⁵, նվաճված տարածքներում կազմալուծվում են վան-

⁴ Փոքր Ասիայի փոխարեն աշխարհագրական այս տերմինն է գերադասում օգտագործել հետազոտողը:

⁵ Առաջանում է եպիսկոպոսի մի նոր կարգավիճակ, որը ԺԲ դարի բյուզանդական կանոնական գրականության մեջ ստացել է «σχολάζων» անվանումը:

քերը: Խաչակրաց ռազմարշավների հետևանքով նվաճված տարածքներում Կաթոլիկ Եկեղեցին, բյուզանդական եկեղեցական կառույցներին զուգահեռաբար, հետզհետե սկսում է ստեղծել սեփական նվիրապետական համակարգը՝ ստիպելով հաճախ մեկկիտ բարձր հոգևորականությանը (այդ թվում Անտիոքի և Երուսաղեմի պատրիարքներին) հեռանալ իրենց թեմերից, որն էլ հաճախ ԺԲ դ. առիթ էր դառնում Բյուզանդիայի հետ ռազմական բախումների համար: Հեղինակն ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ տարածաշրջանում զուգահեռաբար ընդլայնվում և ամրապնդվում էին նաև Հայոց և Ասորի (հատկապես Հակոբիկ) Եկեղեցիների նվիրապետական կառույցները, որոնք հաճախ համագործակցում էին Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ, որը, ի հակադրություն հույների, դեռևս չէր պահանջում ծիսադավանական էական զիջումներ⁶, փորձելով այդ Եկեղեցիներին ԺԲ դարի 30-ական թթ. ներքաշել միջեկեղեցական դաշինքի մեջ ընդդեմ Բյուզանդական Եկեղեցու՝ փորձելով ապահովել Հռոմի Պապի նախաթոռության սկզբունքը (էջ 76): Խնդիրն ավելի է բարդանում, երբ նկատի ենք ունենում այն հանգամանքը, որ Ասորի և Հայոց Եկեղեցիները, որոնց հիմնական թեմերը գտնվում էին մահմեդական տիրապետության ներքո, ստիպված էին իրենց առաջնորդների հաստատումն ակնկալել նաև Մեծ սելջուկների սուլթանությունից և իրենց հպատակությունն էին հայտնում նրանց (բերվում է Բարսեղ կաթողիկոսի օրինակը, էջ 68-70): Բյուզանդական կայսրությունն ամեն գնով փորձում էր պահպանել իր կորցրած տարածքներում Բյուզանդական Եկեղեցու թեմերն ու ունեցվածքը՝ սպասելով հարմար առիթի, վերադարձնելու Անտիոքի պատրիարքին և թեմագուրկ եպիսկոպոսներին իրենց աթոռները: Այս քաղաքականությունն ակնհայտ է Կոմենենոս հարստության կայսրերի իշխանության դարաշրջանում. այդ քաղաքականության իրավական ձևակերպումը տրված է Դեաբոլի հաշտության պայմանագրում և 1107 թ. Բյուզանդական Եկեղեցու բարենորոգման հրովարտակում, 1137 թ. Անտիոքի իշխանության հետ կնքված պայմանագրում, Հովհաննես Կոմենենոսի երկու հյուսիսասորիքյան ռազմարշավների և Մանուել Կոմենենոսի Մերձավորարևելյան քաղաքականության անդրադարձած սկզբնաղբյուրներում, որոնք պատմում են Անտիոքի Աթանաս (1157-1170) և Երուսաղեմի Ղևոնդ (1176) պատրիարքների գահակալման մասին (էջ 99-115): Անդրադառնում է կաթոլիկ և բյուզանդական վանական հաստատությունների հոգևոր-մշակութային համագործակցությանը Անտիոքի իշխանության սահմաններում, հատկապես՝ Սև լեռներում և Երուսաղեմի թագավորությունում:

Հեղինակը չի շրջանցել նաև հակաքաղկեդոնական հայերի և ասորիների նկատմամբ Բյուզանդական Եկեղեցու և նրա մատենագրության բացասական անդրադարձն ու վերաբերմունքը հատկապես Ալեքս Ա-ի, Հովհաննես Կոմենենոսի իշխանության տարիներին և հատկապես վերջինիս Կիլիկյան ռազմարշավի ընթացքում, երբ հալածանքներ էին իրականացվում Հայոց Եկեղեցու սպասավորների և հավատացյալների նկատմամբ,

⁶ Հեղինակը մի շարք օրինակներ է բերում Լատին Եկեղեցու փոխհարաբերություններից Մերձավոր Արևելքի եկեղեցիների (Հայոց, Ասորի և Մարոնի) հետ, որոնց խաչակրաց պետությունների սահմաններում տրվում էր գործելու հնարավորություն և մշակութային ինքնավարություն, միաժամանակ խառնվելով նրանց ներքին գործերին, որոնց մեջ կարևոր խնդիր էր համարվում Ծոռագատիկը, դառնալով երկկողմանի բախումների պատճառ (էջ 71-76, 87-99):

վերամկրտում էին նրանց, Կիլիկյան քաղաքներում վերահաստատվում էին Բյուզանդական Եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռները, ավելին, տարածաշրջանում գործող բյուզանդական վանականները կասկածով էին վերաբերում նաև հայ քաղկեդոնականներին⁷ (էջ 120-126):

Հեղինակն իրավացիորեն ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական և ասորի-բյուզանդական բանակցությունները համարում է անհավասար՝ հիմնվելով Ներսես Շնորհալու վկայության վրա, ուղղված Մանուել Կոմնենոս կայսրին, բյուզանդացիներն ամեն գնով փորձում են իրենց դավանաբանությունը պարտադրել երկու Եկեղեցիներին (էջ 126-128): Արդեն իսկ 1103 թ.⁸ Ծոպատկի հայ-բյուզանդական եկեղեցական բախման ժամանակ վերջիններս իրենց կողմն են փորձում գրավել Եղեսիայում բնակվող ասորիներին, թեպետ Միքայել Ասորին չի հաստատում Մատթեոս Ուռհայեցու այդ վկայությունը:

Բյուզանդական Եկեղեցու դավանանքի ընդունումը հակաքաղկեդոնական միջավայրում բազմաթիվ օրինակներ գիտի սկսած վաղ միջնադարից: Նման մի փաստ է արձանագրում Միքայել Ասորին՝ մատնանշելով հայազգի Հուսիկին⁹ և նրա հետևորդներին, որոնք 1173-1174 թթ. լայն քարոզարշավ են սկսել Անտիոքում ու նրա շրջակայքում (էջ 129): Քաղկեդոնի նկատմամբ հակումը նկատելի է նաև հակոբիկ ասորական միջավայրում: Հակոբիկ Եկեղեցու նախկին հոգևորական, քաղկեդոնական-մելկիտներին համակրող Ռաբան Իշոյի դեմ ստիպված էր 1154 թ. հակաճառական երկ գրել Մարաշի հակոբիկ եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Բար Սալիբին: Այդպիսի մի հայ քահանայի (Պողոսին) ուղղված նամակ ունի նաև Ներսես Շնորհալուն (էջ 131-132): Ներկայացված խնդրի արմատները հեղինակն իրավամբ տեսնում է ավելի վաղ ժամանակներում և բերում է Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Հայոց Եկեղեցու ներկայացուցիչների նկատմամբ կայսեր սկսած հալածանքների և կրկնամկրտության փաստերը, որոնց մասին պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցի պատմիչը՝ լիովին հաստատելով ասորի մատենագիրների վկայությունները: Այնուամենայնիվ, Իզաբել Օժեն արդարացնում է Բյուզանդական կայսրության և Եկեղեցու նմանատիպ գործունեությունը՝ փաստարկելով, որ նման պրակտիկայի Եկեղեցին հետևում էր սկսած Գ դարից (էջ 132-134): Հեղինակը, հետևելով բյուզանդական մատենագիրներին, սակայն, մոռանում է, որ Հայոց և Ասորի Եկեղեցիները պահանջում էին միայն հարգալից վերաբերմունք սեփական Եկեղեցու նկատմամբ, քանի որ այդ ժողովուրդները նման վերաբերմունքով հավասարեցվում էին մուսուլմաններին: Այդպես էին վարվում նաև լատինները հույների նկատմամբ ԺԲ դարում (էջ 134):

Մուսուլմանների նկատմամբ ևս, թեպետ կան հազվադեպ վկայություններ, կարելի է հավաստել, որ հույները վերաբերում էին նույն ձևով, մկրտելով նրանց: Նման փաստեր կարելի է գտնել Կոմնենոս կայսրերի, հատկապես Ալեքս Ա-ի և Մանուել Ա-ի գործու-

⁷ Հատկապես հատկանշական է հույն աստվածաբան Նիկոն Սկլեոնցու վերաբերմունքը (էջ 125) :

⁸ Գրքի 130-131 էջերում հեղինակն այս Ծոպատկի թվագրում է 1107 թ.:

⁹ Կարծում եմ հեղինակն ամենայն պատասխանատվությամբ կարող էր այս Հուսիկին նույնացնել Ներսես Լամբրոնացու թղթակից «Յուսկան արգելական ճգնառորի» հետ (տե՛ս Լամբրոնացու Պատարագի մեկնության երուսաղեմյան հրատարակության հավելվածը):

նեության և ռազմարշավների մասին պատմող սկզբնաղբյուրներում, որոնցից առաջինն հաճախ անվանվում է տասներեքերորդ առաքյալ: Այս շրջանի բյուզանդական հակաճառական գրականությունը հարուստ է մուսուլմանների դեմ գրված երկերով (էջ 134-140): Գլխի ամփոփման մեջ հեղինակը կրկին շեշտը դնում է այն հանգամանքի վրա, որ ԺԱ դարի սելջուկյան ռազմարշավներից հետո Բյուզանդական Եկեղեցին իր կորցրած դիրքերը փորձեց միայն ետ բերել Դեաբոլի պայմանագրից հետո, կրկին Արևելքում վերականգնելով Բյուզանդական Եկեղեցու նվիրապետական համակարգը, որի համար մրցակից համակարգ էր ստեղծել Լատին Եկեղեցին: Հայոց և Հակոբիկ Ասորական Եկեղեցիները այդ ընթացքում փորձել էին ամրապնդվել տարածաշրջանում՝ Մեծ սելջուկյան սուլթանության կողմից ճանաչման արժանանալով, նաև բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելով լատինների հետ, որոնք իրենց դիրքերի ամրապնդման համար համագործակցում էին նրանց հետ՝ հետզհետե միջամտելով նաև նրանց ներքին գործերին: Բյուզանդիան ողջ ԺԲ դարի ընթացքում ամեն կերպ փորձում է վերականգնել Մերձավոր արևելքում սեփական եկեղեցական կազմակերպության նվիրապետական կառույցն ու դիրքերը:

Երկրորդ մասն անվանված է «Մերձեցումը Հույն Եկեղեցու և մյուս դավանանքների քրիստոնյաների միջև»: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Առաջին խաչակրության նախօրյակին Բյուզանդական կայսրության ակնկալիքների բացահայտմանը ի հակադրություն սելջուկ-թյուրքական ռազմարշավների, 1054 թ. երկու Եկեղեցիների բաժանումից հետո Միքայել Է Դուկաս (1071-1078), Ալեքս Ա (1080-1118) և Հովհաննես Բ (1118-1143) Կոմենենոս կայսրերի արևմտավրոպական քաղաքականության հիմնական դրսևորումներին՝ եկեղեցական ժողովներին, փոխանակված նամակագրությանը, կողմերին հուզող հիմնական ծիսադավանական խնդիրներին, Կլերմոնի եկեղեցական ժողովի նշանակությանը, պապական կուրիայի հետ բանակցություններին, Մերձավոր Արևելքում Խաչակիր հրամանատարների դիրքորոշման բացահայտմանը (էջ 143-160): ԺԲ դարի Բ կեսի հայ-լատինական փոխհարաբերությունների ֆոնի վրա քննարկվում են նաև խաչակրաց պետությունների և բյուզանդական կայսրության եկեղեցաքաղաքական բախումների ու մերձեցումների հիմնական փուլերը (էջ 160-165): Մերձավոր Արևելքի զանազան քրիստոնեական կրոնական ուղղությունների վերաբերմունքը համաքրիստոնեական միության նկատմամբ պարզաբանելու համար ներկայացվում են տեղական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ՝ հակոբիկ ալ-Արֆադի, մելկիտ Պողոս Միդոնցու և Ներսես Լաբրոնացու հակադիր մոտեցումները քույր Եկեղեցիների ծիսադավանական ավանդույթներին (էջ 166-171): Մանուել Ա Կոմենենոս (1143-1180) էլ իր հերթին է ներդրել Բյուզանդական Եկեղեցու հնարավորությունները միություն հաստատելու Լատին, Հայոց և Հակոբիկ Եկեղեցիների հետ, Արևելք է ուղարկել Թեոփանոս աստվածաբանին՝ զլուխ բերելու համար Հայոց և Բյուզանդական Եկեղեցիների հետ ծրագրված ունիան (էջ 171-217):

Գրքում խոսվում է առաջին խաչակրաց ռազմարշավից մինչև երրորդի նախօրյակը տարածաշրջանի քաղաքական իրադարձություններին Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաների, մասնավորապես հույների և հայերի մասնակցության մասին: Խոսվում է խա-

չակրաց առաջին ռազմարշավի բանակների և Բյուզանդիայի բնակչության հանդիպման, միջնադարյան պատմագրության մեջ արտացոլված երկուստեք վերաբերմունքի մասին, ուր սկզբնաղբյուրները մեծացնում են հավատքի դերը, մեծ տեղ տալիս խաչակրաց շարժման ղեկավարների ստորակայական երդում տալու ձգտմանը Բյուզանդիայի կայսրին: Աշխատանքի երրորդ մասը նվիրված է Մերձավոր Արևելքում ԺԱ-ԺԲ դարում Բյուզանդիայի և եվրոպական խաչակիրների մղած պատերազմների կրոնական բնույթին, մուսուլմանական Արևելքի հայտարարած ջիհադին: Այս գաղափարախոսության մեջ առանձնանում է Աստվածածնի դերն իբրև Բյուզանդական կայսրության և հատկապես Կոստանդնուպոլսի հովանավորի, զինվորական սրբերի (Թեոդորոս, Գևորգ, Դեմետրիոս) նշանակությունը բյուզանդական և մերձավորարևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների ու պետությունների հավատալիքներում, սրբապատկերների, խաչերի (իբրև հաղթանակի սիմվոլ) և Ս. նշխարների դերը հասարակական մտածողության մեջ, Ժ-ԺԲ դդ. բյուզանդական և հյուսիսաստրիքյան պատերազմների ժամանակ բանակներին ոգեպնդող և տարածաշրջանում հարգի սրբագործված առարկաների նշանակությունը: Այստեղ նա անդրադառնում է պատերազմում զոհված թե՛ մուսուլմաններին և թե՛ քրիստոնյաներին, որոնք ընդունում էին վկայի (մուսուլմանների համար՝ շահիդ) սրբապատկերնությունը քննվում է Բյուզանդական, Պապական, Հայոց Եկեղեցիների տեսանկյունից՝ անդրադառնալով Միրիոկեֆալոնի (1176 թ.) ճակատամարտի բյուզանդական կողմի համաքրիստոնեական ընկալման վրա: Մերձավոր Արևելքի ԺԲ դ. պատերազմները Իզաբել Օմեն ներկայացնում է իբրև սրբազան հոգևոր պատերազմներ, որոնք ավելի են սրվել խաչակրաց բանակների գալով (էջ 219-250): Այստեղ արժեք նաև անդրադառնալ Ս. Մարգարի պաշտամունքի նշանակությանը հայկական և ասորական հասարակություններում և նրա հետ կապված հավատալիքների կարևորությանը հայ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների հակադիր ավանդույթներում:

Հաջորդող շարադրանքում հեղինակն անդրադառնում է առաջին խաչակրությունից սկսած համաքրիստոնեական գրեթե բոլոր ռազմարշավներին՝ քննարկելով այդ շարժումներում քրիստոնյա արևելքի ժողովուրդների (հույներ, հայեր, ասորիներ) և նրանց տարբեր Եկեղեցիների մոտեցումները: Սկսած խաչակիրների հետ առաջին հանդիպումներից՝ Բյուզանդիայի տարածքում և հատկապես նրա արևելյան սահմանների մոտ, անդրադառնում է երկու Եկեղեցիների հակամետ մոտեցումներին և Բյուզանդիայի աշխարհաքաղաքական նկատառումներին և մասնակցությանը ռազմարշավներին: Կայսեր և խաչակրաց առաջնորդների միջև կնքված համաձայնագրերի խնդրին անդրադառնալով՝ հեղինակը խոսում է բյուզանդական տեղեկատվական օգնության, Փոքր Ասիան նվաճած թյուրք նվաճողների դեմ միասնական քրիստոնեական ճակատ կազմելու խնդիրների մասին: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական բնակչության օգտագործմանը խաչակրաց առաջին ռազմարշավի բանակների կողմից, սակայն շրջանցում է մի քանի կարևոր խնդիրներ, որոնց մասին ակնարկում է ԺԲ դարի հայ տարեգիր Մատթեոս Ուռհայեցին: Նախ պատմագրության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում տարեգրի այն տեղեկությունը, որ Եդեսիայի իշխան

Թորոսը որդեգրել է Բալդուինին Բուրգունիո¹⁰: Իզաբել Օմեն չի անդրադառնում նաև այն խոր հիասթափությանը, որով ԺԲ դարի պատմիչն անդրադառնում է Բողունի գործած չարագործությունից հետո հայ ազգաբնակչության վերաբերմունքին դեպի խաչակրաց բանակները (էջ 250-260):

Առաջին խաչակրությունից հետո Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած իրադարձություններից, հեղինակը կարևորում է Ինտկենտիոս Բ պապի իշխանության տարիները, 1141 թ. Երուսաղեմում հրավիրված եկեղեցական ժողովը, որին կարծես մասնակցել է Գրիգոր Գ Հայոց կաթողիկոսը, Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր (1143-1180) իշխանության առաջին տարիներով թվագրվող Հռոմի, Բ խաչակրաց ռազմարշավի կազմակերպիչների և Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետությունների հետ Բյուզանդիայի ջերմ փոխհարաբերությունները¹¹, շեշտադրում է Բյուզանդական և Կաթոլիկ եկեղեցիների դավանաբանական հակամարտությունը, չզիտես ինչու՝ հեղինակը շեղարյան ռազմարշավ է անվանում Հովհաննես Բ Կոմնենոս կայսեր 1136-1138 թթ. կլիկյան և հյուսիսատրիքյան ռազմարշավը, որի հիմնական թիրախը դարձավ Ռուբինյան հայկական ինքնիշխանության ոչնչացումը (էջ 260-277):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է Թորոս Բ իշխանի Կիլիկիա վերադառնալուց հետո ստեղծված իրադրությանը և Մանուել Ա Կոմնենոսի միջամտությանը երկրի գործերին, Ռուբինյանների և Անտիոքի իշխանության համատեղ գործողություններին Կիպրոսում: Այս գործողություններին հաջորդած Մանուել Ա-ի ռազմարշավին (1158) դեպի Անտիոք և օրթոդոքս պատրիարքի վերահաստատմանը տարածաշրջանում, 1159 թ. Հալեպի աթաբեկության դեմ կազմակերպված ռազմարշավին Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Գ-ի, Թորոս Ռուբինյանի և Անտիոքի իշխան Ռընո Շատիլոնցու մասնակցությանը, որը վերածվել էր համաքրիստոնեական միության գաղափարախոսության, որի հետ մեծ հույսեր էր կապում հայ ազգաբնակչությունը: Մուսուլմանների դիրքորոշմանն անդրադառնալիս հեղինակը նկատում է, որ արդեն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի 1138 թ. ռազմարշավից սկսած Նուր ալ-Դինի կողմից դիտվում էին իբրև հավատի համար պատերազմ՝ ջիհադ: Այդ նույն միտումը Իզաբել Օմեն նկատում է նաև ԺԲ դարի Իկոնիայի և Դանիշմանյան ամիրայության դեմ Բյուզանդական կայսրության պատերազմներում (էջ 277-287):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է ԺԲ դարի ընթացքում Խաչակրաց պետությունների և Բյուզանդական կայսրության կազմակերպած ռազմարշավներին դեպի Եգիպտոս, որոնց համար մեկնակետ էր դիտվում Երուսաղեմը: Այս շրջանակներում քննարկվում է նաև 1168/9 թ. Թորոս Բ իշխանի կողմից Երուսաղեմի թագավորություն-

¹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցու այդ տեղեկությունը առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել Ֆրանսիացի պատմաբան Ռընե Գրուսեն: Պատմագրության համար հետաքրքիր կլինեն պարզել Ուռհայեցու հաղորդած տեղեկության հավաստիությունը, նկարագրված ծեսի աղերսները բյուզանդականի հետ՝ չբացառելով դրա մեջ առկա կովկասյան և հայկական էլեմենտները:

¹¹ Կարծում եմ կանխակալ է հեղինակի այն պնդումը, թե հայերը. «en premier lieu ; décide de poursuivre les négociations en vue l'union religieuse, espérant sans doute obtenir ; en outre, une réaction énergique de l'Occident face au péril turc représenté par Zengî» (էջ 268):

նում հայկական բնակչության վերաբնակեցման խնդիրը, Երուսաղեմում Մանուել Ա-ի միջնորդությամբ 1176 թ. պատրիարք նշանակվելու մասին (էջ 287-296): Հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մոտեցումները Մոսուլի աթաբեկության դեմ 1110 թ. ֆրանկո-հայկական ռազմարշավին Երուսաղեմի թագավորի դրոշի ներքո, աթաբեկ Իլ Ղազիի դեմ ձեռնարկված 1119 թ. պատերազմին, Եդեսիայի 1144 թ. պաշտպանությանը Զանգի աթաբեկի հարձակումից և այդ կոմսության տարածքների հետագա ճակատագրին, Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս Կոստանդին Կոլումանի ձեռնարկած Հալեպյան ռազմարշավներին (1163-1164), ԺԲ դարի ասսիլաժաբանական վեճերին և դրանցում Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության դիրքորոշմանը, Վրաստանի արքա Դավիթ Բ Շինարարի հակասելջուկյան գործողություններին և հատկապես Դիդգորիի ճակատամարտին (1121), վրաց-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերություններին: Մուսուլմանների դեմ Մերձավոր Արևելքում քրիստոնյաների ձեռնարկած ռազմարշավները Իզաբել Օմեն դասակարգում է հետևյալ չորս տիպերի. խաչակրություններ, ուր բյուզանդական կայսրերի դերը երկրորդական էր, Հովհաննես և Մանուել Կոմենենուսների ռազմարշավները դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Եգիպտոս՝ տարածաշրջանի լատինական պետությունների մասնակցությամբ և Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդների պետական միավորումների մղած առանձին պատերազմները հարևան մուսուլմանական երկրների դեմ, որոնք ունեին տեղական բնույթ: Իհարկե, թափված արյունը համագործակցության արդյունքներին, որոնց ձգտում էին կազմակերպիչները և նրանք հաճախ կնքում էին ոչ համագործակցության պայմանագրեր մուսուլմանական պետությունների հետ: Նկատվում է նաև եկեղեցական հակամարտություն տարբեր Եկեղեցական նվիրապետական աթոռների միջև: Բյուզանդական թագավորները փորձում էին միջնորդ դատավորի դեր կատարել տարածաշրջանում տարբեր Եկեղեցիների և քաղաքական միավորների միջև, ինչը նրանց հաջողվում էր ոչ միշտ: Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդներն ունեին բավական խորքային հակամարտություններ, որոնք հիմք էին դառնում նույնիսկ մուսուլմանական պետությունների հետ այլ քրիստոնյաների դեմ դաշինքներ կնքելու համար (էջ 296-317):

Գրքի վերջում տրվում է հետազոտության ընդհանուր ամփոփում: Ակնհայտ է, որ առաջին երեք (Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ, Մանուել Ա) Կոմենենոս կայսրերը, մինչև Միբուկեֆալոնի ջախջախումը (1176 թ.) բավական մեծ ճիգեր թափեցին սելջուկներին կայսրության կենտրոնական շրջաններից հեռացնելու համար: Հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների օգտագործմամբ, խնդիր էր դրվում Բյուզանդիայի անցյալում կորցրած որոշ մերձավորարևելյան տարածքների վերանվաճումը: Այդ ռազմական գործողություններն իրականացնելու համար կայսրության կողմից կարևոր դեր էր հատկացվում կրոնական գործունին, պատմիչների մոտ հիշատակվում են ռազմարշավների ժամանակ քրիստոնյա բանակին ոգևորելու համար օգտագործված խաչեր, սրբապատկերներ և մասունքներ, որոնք ունեին հսկայական գաղափարախոսական նշանակություն: Հատուկ քաղաքական գիծ ունեն նաև Հռոմի պապության վարած եկեղեցիների միության քաղաքականությունն ու գաղափարախոսական ճնշումը Բյուզանդիայի և տարածաշրջանի մյուս քրիստոնեական Եկեղեցիների վրա: Ուշադրություն է հրավիրում բյուզանդահռոմեական եկեղեցական փոխհարաբերություններում Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա և մու-

սուլման ազգաբնակչության հոգևոր հաստատությունների դիրքորոշումներին, Բյուզանդական կայսրերի (հատկապես Մանուել Ա Կոմնենոսի) ձեռնարկած դավանաբանական վիճաբանություններին (էջ 318-337):

Գրքի վերջում բերված է չորս քարտեզ, որոնցից երեքը կազմել է Իզաբել Օժեն: Դրանցում տրվում են Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների ռազմարշավների հետազոտություն: Գրքում Վ. Հելստի քարտեզի հիմքի վրա տրվում է Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցների պաշտոնական նստավայրերի տեղադրությունը: Այս քարտեզներում սխալ են համարում Հաղբատ, Սալմաստ, Աղուանք տեղանունների տառադարձությունը (Haghbat, Saghmast, Aghouanie): Կարծում են, հեղինակն աշխատանքում պիտի զգուշությամբ օգտագործեր «միաբնակ» (monophysite) տերմինը:

Գրքի վերջում բերվում են երկու հավելված-տախտակներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Կոմնենոս կայսրերի Արևելյան ռազմարշավներին (էջ 339-344), մյուսը՝ այլ քրիստոնյա ժողովուրդների ձեռնարկած հակամուսուլմանական պատերազմներին (էջ 345-361), ուր ցույց է տրվում, թե ո՞ր ժողովուրդներն են իրենց մասնակցությունը բերել տվյալ ձեռնարկին: Բերվում են նաև օգտագործված գրականության (էջ 363-393), անունների (395-405) և տեղանունների (407-412) ցանկերը:

Հեղինակը կարողացել է հասնել իր առջև դրված խնդիրների լուսաբանմանը: Հայագետների և բյուզանդագետների դատին է հանձնված բավական խնամքով հյուսված մի նոր աշխատություն, որը կարող է խթան հանդիսանալ խաչակրաց դարաշրջանի Մերձավոր Արևելքի պատմության հետազոտության համար:

ԱԶՍՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր